

Силвана Тодорова-Чанева

Бакалавърска теза: Женският накит от епохата на Първото българско царство VII–XI век

Научен ръководител: доц. д-р Оксана Минаева

**Женският накит от епохата на Първото българско царство
в контекста на ранносредновековното българско искуство:
традиции, влияния, взаимодействия**

Художествените образци на женския накит от епохата на Първото българско царство съставят една от най-големите групи археологически паметници в старобългарската култура. Те са много по-малко познати в сравнение с тези от Второто царство, които са известни освен от достигналите до нас примери от археологически разкопки и в изображенията на стенописната украса на християнския храм и в книжната илюстрация.¹

За женския накит от времето на Първото българско царство можем да черпим познания само от колекциите на музеите в страната, които са все още малко достъпни до специалистите и широката публика. Те сякаш са все още непривлекателен и не толкова внушителен материал за

¹ Това е само една малка част от авторите и публикациите върху накитите от Второто българско царство: *Нешева, В.* Накитът в средновековния български костюм през XIII—XIV век Българска етнология, 1978, 3-4; *Нешева, В.* Женският аристократически костюм през Втората бълг. държава. - Нумизматика, 1975, 4; *Нешева, В.* Приноси към проучването на облеклото през Втората бълг. държава. - Археология, 1976, 2; *Нешева, В.* Средновековни накити от Варненския музей. - ИНМВ, XXI (XXXVI), 1985; *Овчаров, Н.* За някои редки накити и болярски инсигнии от XIV в. – Археология, 2005, № 1-4; *Георгиева, С.* Коланни украси от двореца на Царевец в Търново. - Археология, 1964, 2; *Георгиева, С., Пешева Р.* Средновековен български некропол при гр. Ловеч и накитите намерени в него. - ИАИ, XX, 1955; *Долмова-Лукановска, М.* За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. - Археология, XXI, 1979, 4; *Манова, Е.* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII-XIV в. в Югозападна България. - ИЕИМ, V, 1962; *Кузев, Ал.* Сребърни момински колани от XIV в. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, 245-247.

изкуствоведски изследвания. В настоящата работа е поставена цел не толкова да се систематизира и обобщи известният материал (това до известна степен вече е направено в трудовете на редица изследователи, на които ще се позовавам²), а по-скоро да се направи опит за съпоставяне на техническите и стиловите характеристики на художествените предмети със сродните и сходните им примери в другите култури, с които българското изкуство има своите контакти, общи условия на развитие или разлики.

Хронологическите рамки на времето, в които се разглеждат проявленията на стилового развитие на женския накит, обхващат периода на Първото българско царство. Началната граница на тази хронологическа рамка обаче е преместена малко преди създаването на българската държава на Балканите с преминаването на Аспаруховата орда. Същото се отнася и до крайната граница на разглежданото време, което би трябвало да свързва с падането на столицата Велики Преслав, така емоционално описано от византийския историк Лъв Дякон (*Leonis Diaconi Historiae, libri X*). Процесите обаче продължават и след това, затова по-скоро е поставена дата XI век като крайна точка, но отново трябва да се изтъкне, че някои от художествените явления могат да се изместят в X-XI или даже XI-XII век. Още повече имайки предвид, че столицата Преслав продължава да живее и да бъде производствен център и след падането под византийска власт. От друга страна, трябва да се има предвид различната традиция и различната социална и идеологическа обусловеност на произведенията, създадени през езическия период, и тези, свързани с Преславското изкуство с определена християнска насоченост. Макар че накитите проявяват

² Димитров, Д. Й. За производството на накити през V–VII в. в българските земи, *Археология*, 2002, № 1, 69–74; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, София, 1959; Михайлова, Т. Калъпи за отливане на накити от Преслав. – В: Преслав, 3, 1984; Михайлова, Т. Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология. I, 1992; Гатев, П. Накити от погребения от XI-XII в. А, XIX, 1977, 1; Михайлова, Т. Обеци и наушници от Велики Преслав (кр. на X - XIV в.). – В: Преслав, 4, 1993; Григоров, В. Метални накити от Средновековна България (VII – XIV), С., 2007.

дълготрайни и устойчиви тенденции, те все пак се отличават през двата периода – езическия и християнския, разкриването на чиято специфика ще бъде и една от целите на тази разработка.

Без да засягаме подробно темата за художествената традиция на славяните до идването им на Балканите, трябва да се отбележат няколко характеристики. Тяхното изкуство носи преди всичко особеностите на едно преходно изкуство, породено от миграцията на славяните до установяването на отделните общности и райони. Изкуството е преди всичко орнаментално и декоративно. В своята най-ранна история славяните имат опита на използването на мед, сребро и бронз за различни украшения за глава и за костюма, които главно са изработвали под формата на фибули, пандантиви и гривни. За тях е било по-характерно обработването на полускүпоценни камъни, а именно планински кристали и кварцове за огърлици. Те са използвали и многоцветни стъклени мъниста, както и сини гривни и пръстени от стъкло. Синият цвят за тях е имал магическо значение – на апотропей, премахващ силата на чуждата магия. Златото остава скүп метал и не е дотам характерно за ранната славянска традиция до идването на Балканите и заселването им, макар че има известни образци на ранното славянско златарство. В техните златарски произведения още в V век се появява техниката на филигран, който те работят с тънки сребърни или медни жички, техниката на гранулация и на клетъчния емайл. Разпространени орнаменти в славянската художествена традиция са били триъгълниците, кръговете, ресните, редовете от изпъкнати или вдлъбнати точки и двойно завитите срещупоставени спирали. Тези мотиви са явно остатък в тяхното изкуство от латенската епоха. Тези особености се проявяват и в примери от съкровището от Мартиновка от края на VI и началото на VII век, днес на територията на

Украйна.³ Самото съкровище е пример за проблемите, които се срещат при търсенето на особеностите на славянската култура, която е в досег с народите на Преселението, главно германските племена и най-вече готите, чието изкуство продължава да битува до това време. Още повече, че такива находки има и по днешните български земи, оставени от готите, които обитават някои селища чак до VII в.

За да се характеризира изкуството на българите при идването им на Балканския полуостров, трябва да се имат предвид Евразийската степна традиция и паметниците от така наречената “Салтово-маяцка” култура в Русия.⁴ Приликите на тази култура с културата на първата българска столица Плиска са много големи. Древните българи, когато се настаняват в Южна Русия в предишните територии на сарматите, живеят в съседство със сарматски племена. Сарматското изкуство има дълбока иранска основа. В художествената индустрия на сарматите живее така нареченият “североирански многоцветен стил”, т. е. украсата на метални произведения с кварцови плочки от различни цветове и с емайл. Този многоцветен стил се открива и в българската художествена индустрия, но това не означава, че българската култура има силно сарматско наследство. В сребърните накити орнаментът често е ажурен – в техниката на ажюра може да се открие влиянието на римската художествена индустрия. То е дошло от късноримската и византийската художествена индустрия. В по-късните златни накити се вижда и техниката на гранулацията. Редове от малки зрънца са поставени по ръбовете на краищата и на апликациите. В тях се виждат и инкрустирани и кварцови плочки, главно червени и зелени, както и емайл. Българите са приобцили техника на гранулация от Византия към

³ Kidd, D. & L. V. Pekaraskaja, Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert = Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1, Innsbruck 1994.

⁴ Залеская, В.Н., Лвова, З.А., Маршак, Б.И., Соколова, И.В., Фонякова, Н.А. Златото на Хан Кубрат – Перешчепинското съкровище, Държавен ермитаж – Санкт Петербург, София. 2006.

VII век, като побни явления виждаме и в аварското изкуство от Първи аварски хаганат.⁵

1. *Символиката на женския накит в българската култура от епохата на Първото българско царство*

Малко е специализирана литература по този проблем, макар че темата е широко разработена за по-ранната култура на т. нар. архаично общество и на доисторическите представи на обществено развитие. Като цяло, приема се, че през Средновековието символиката на древните култури е забравена или видоизменена под влияние на християнската догматика за природата на божествената и човешката същност. В епохата, която е предмет на разглеждане, християнското светоусещане все още не се е наложило, може би по-силни остават древните възгледи за природата и обществото според миторитуалния модел на света.

Моделът на света на древните българи се реконструира чрез космологическите представи, описващи неговите части и изразявани чрез конкретни идеи и образи. Пространствено-времевият модел се разкрива чрез основните космологически обекти, съотнесими с неговия център. Тези основни идеи-универсалии, наречени "метафори" от О. Фейденберг или "хиерофании" от М. Елиаде, са характерни за всички архаични култури.⁶ Според тях дърво, планина или възвишение и др. природни обекти могат да бъдат сакрализирани и да им се предаде значението на център, там където преминава *axis mundi* според представите за вертикалния строеж на света. Установено е, че пространствените представи на древните българи са сродни на тези на народите от Сибир и

⁵ *Minaeva, O.* The sword from MMA and the dispersion of the granulation style in the 6th-7th c. - Bulgarian Studies at the Dawn of the 21st century: A Bulgarian-American Perspective. 6th Joint Meeting of Bulgarian and North American Scholars, Sofia. 2000, 160-171.

⁶ *Елиаде, М.* Сакралното и профанното. С., 1998; Фрейденберг О. Миф и литература древности. М., 1978.

Алтай от края на първото хилядолетие пр. Хр. и първото хилядолетие след Хр. При тях моделът на космоса се е изразявал чрез куполното пространство.⁷ Юртата материално възпроизвеждала подобни космически представи, за което имаме данни както от писмените извори, така и от материалните свидетелства. Макар и в по-различен вид, митичните представи на славяните за устройството на света са сходни на общите индо-европейски конструкции и формули, чрез които се представя идеята за устройството на света като световното дърво, световната ос, разпределението на животинския свят според нивата по вертикалата на световната ос и др.⁸ Т. е. и двете култури, славянската и прабългарската, са били на сходен етап от общественото си развитие и функцията и символиката на накита е свързан със спецификата на това светоусещане.

В архаичното съзнание телесният код е един от изразите за пространствено структуриране на модела на света. За това, че тялото в архаичната култура се възприема като средство за описание на социума, се засвидетелства от обредите и митопоетичните извори. В древните текстове се локализируют специално маркирани точки на трите зони: главата (очи, коса, врат), торсът (пояс, ръце, рамене) и краката (бедра, колена, стъпала). Физиологическото развитие на индивида през отделните фази на жизнения цикъл се маркира с обредни инициационни практики, както и статуса на целия колектив спрямо фактори, влияещи на живота на социума. Особено силно това се отнася до центъра на колектива – владетеля, водача. Чрез езика на тялото владетелят в архаичното общество концентрира и възпроизвежда комплекса от представи за природата на космоса и обществото. Владетелят е поставен в центъра на космоса по вертикалата на световната

⁷ *Алексеев Н. А.* Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1975; *Гаврилова, А. А.* Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. М.-Л., 1965; *Рашев, Р.* Българската езическа култура VII-IX в. С., 2008.

⁸ *Станилов, Ст.* Славяните в Първото царство. С., 2002.

ос. Неговото тяло се възприема като класификатор на зоните на света. Разчленяването на тялото маркира съответните зони на света и изразява идеята за тяхната тъждественост. Същевременно владетелят е в центъра на света и според хоризонталния модел на света, представен чрез различни идеи и образи, съдържащи в себе си кръга или квадрата като основни структурообразуващи елементи.⁹

Знаковото разбиране на отделните части на тялото носят идеята за тъждественост на тялото и цялостта на институцията на властта. Трите зони на човешкото тяло в културната практика се съотнасят с трите социални функции в индо-европейските общества – жреческата, воинската и стопанската.¹⁰ Едновременно те се асоциират с различни дейности и качества: главата – с мисленето и говоренето, торсът – с енергията и силата, долницата – с апетита и сексуалността. Смъртта в индо-европейската митология също е подчинена на тричастния модел. Първофункционалните персонажи загиват, след като загубят главата си, представителите на втората функция – ръцете си, на третата – краката си. Жреците-певци често са ранявани в главата, устата, а на Агес скитите жертвали отсечените десни ръце на военнопленниците. (Херодот, 4, 62). Така владетелят от една страна е антропоморфно въплъщение на *axis mundi* според вертикалния модел и център според хоризонталния модел, от друга – концентрира всички социални функции и отношения, т. е. в него се въплъщават едновременно космологически представи и социални представи за царската институция. Представите, които в най-силна степен важат за владетеля, важат и за всяко едно тяло. Чрез поставянето на определени маркери тези части на тялото придобиват сакрална стойност, потвърждавана ритуално в ежедневните обичайни практики и в

⁹ *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследование в области мифопоэтического. М., 1995; *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику. – В: Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988.

¹⁰ *Маразов, И.* Видимият мит. София, 1992.

празничните дни. Малко знаем за тези ритуални практики, но от писмените сведения за славяните и българите може да се предположи, че животът им е бил обвързан в предица от ритуални действия. И именно накитите допълнително препотвърждават статуса на извършителя и символиката на ритуалните действия.

Накитите маркират зоните на тялото вертикално според съответствието им на трите зони на устройството на света в индоевропейските митологични представи. Високата семиотична стойност на главата в сакралната сфера се отличава с особена маркираност в миторитуалните представи. Най-древните представи разглеждат главата като съдържател на орендата – безсмъртието, духа, за разлика от тялото, което маркира тленното. Главата е мястото, в което се концентрира жизнена сила и енергия, потенция и статус. В структурата на най-големите жертвоприношения в Индия ашвамедха и пурушамедха, както и в римския *October Equus* именно главата на коня и човека, принасяни в жертва, са крайната цел на ритуала. Отделена, тя продължава да притежава тези качества, мотив, изключително популярен в ИЕ митология – на отделената глава, която запазва качествата си и придобива нови след смъртта.¹¹ В хунския церемониал влизало изрисуване на лицето.¹² Изрисуване-татуировки са познати по погребенията във II Пазырыкски курган и Дин-линската култура в таштыкската епоха.¹³

В епохата на прехода от късната Античност към ранното Средновековие у народите на Великото Преселение съществува голямо разнообразие на *навершието за глава*. Тео се основава на традицията на Евразийските степи от по-ранната епоха, както в символичен и

¹¹ Маразов, И. Главата на Орфей и кракът на Евридика.- Български фолклор. 1995, 4: 4-19.

¹² Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнее время. Т. 1. М.-Л., 1950, 68.

¹³ Гумилев, Л. Древняя Русь и великая степь. М., 2007, с.147.

идеологически аспект, така и във формално-вещен характер – например диадемите в скитското изкуство имат голямо разнообразие на формата и украсата, които по-късно се проследяват и в хунските диадеми.¹⁴ Може дори да се твърди, че типологически хунските диадеми и колти са в една линия на развитие с последвалите ги славянски накити и включването на колтите в славянския накит – въпрос, който все още не е достатъчно установен. Особената символика на слепоочието, като особено място на кръвта в черепа (във връзка и с ритуалните трансформации и изменения на хунските черепи, които се променят точно на това място), е именно във връзка с приложението на един от най-разпространените видове славянски накити – колтите и наушниците.

Една от най-знаково натоварените зони на тялото е областта на шията и раменете. Тази точка на тялото е най-лесно засягаема и нарушима, смъртта чрез удушване не позволява на телесните живителни сили да изтичат от тялото. Затова е така приложима при жертвоприношение, тъй като от друга страна степента на нарушаване на цялостта е податлива на контрол. Да си припомним ритуала на удушване при ритуала на сакралното цареубийство.¹⁵ В начина, по който се избирал ханът в старата българска традиция, след като се затегне връвта и се пита колко години ще царува, могат да се видят следи от този ритуал.¹⁶ Древният ритуал на жертвоприношение чрез обесване в индо-европейската древност е познат от мито-поетическите извори. От Инглинга сага научаваме за обесването на царете Гутланг и Йорунд от ръцете на техните победители, крал Викар намира смъртта си обесен на дърво и пронизан с копие, точно както Один

¹⁴ *Толочко, П. П.* Про принадлежність і функціональне призначення діадем і барм в древній Русі. – В: *Археологія*, Київ, 1963, т. XV, с. 153-154; *Кондаков, Н. П.*

Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в., СПб., 1906, с. 15, табл. 4; *Рыбаков, Б. А.* Ремесло древней Руси. М., 1948; Griffin, P. *Jewellery from Kiev - Jewellery Studies*, 6 (1993) pp. 5-18.

¹⁵ *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. (1890 г. първо англ.издание) превод на бълг. С., 1994.

¹⁶ *Петков, Пл.* Българите: историята на едно уникално пътуване: 30000 км. В търсене на прародината. София, 2007, с. 73.

от ръцете на гиганта Старкад, а кралицата Агни удавили с помощта на огърлица.¹⁷ С тази символика на пазител на сакралната точка на срещата между торса и главата (на вместилището и мястото на концентрация при изливане на сакралните течности) се отличават накити като *нагръдник, торква, огърлица, колие*. В културата на народите на Преселението, включително и на славяните и българите, могат да се проследят индо-европейските представи за подобна символика, както и за ритуалната употреба на такива предмети. Най-простото изработване на накит около шията – торквата, има дълга история в архаичните общества и на Изток, и на Запад. В европейски контекст се приема, че торквата навлиза в употреба при германските племена като келтско наследство от културата на Тене. Приемането ѝ като знак за воински ранг в римската войска е свързано с легитимирането на сакралните знаци на варварските народи в системата на римската йерархия. Торквата обаче е позната и като женски накит (в женските погребения при Свиленград, Ескус и Рациария).¹⁸ Не е случайно, че най-обичайният накит за шия става именно торквата в различните ѝ варианти.

С не по-малко символична значимост се отличава ръката и частите – китката, свивката и раменната област. В една голяма степен значението на торквата и на накитите за ръка се припокрива със символиката на пръстена, на кръга и връзването. Ръцете отличават втората функция спрямо индо-европейската тричастна структура и са свързани с воинската функция. Не случайно съществуват обичаите за татуиране на ръцете сред архаичните народи, обичай засвидетелстван и сред хуните.¹⁹ Женското

¹⁷ Гуревич, А.Я. Старшая Эдда, М., 1975.

¹⁸ Русева-Слокоска, Л. Римските накити от съкровището от с. Николаево. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 59–69. 2.4.1.

¹⁹ Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнее время. Т. I-II, М.-Л., 1950.

съответствие на воините – жените амазонки, самовилите също са белязани с такъв знак-инсигния – *гривната*.

Особено интересен факт е разпространението на гривните със заоблен и разширяващ се край. Някои от тях буквално повтарят формата на торквата, което обозначава и символичната им близост. В много от случаите някои от гривните с разширени краища, намерени сред германските народи, се разглеждат като присъщи на воините и се тълкуват като знак за лоялност на воина към предводителя на дружината. Намирането на такива гривни и в женски погребения, както и на погребения с по-малко знаци на воинското въоръжение показва по-широката им символична натовареност. Възможно е тази символика на лоялност и обвързаност да е и в основата на разпространените сред славяните гривни. Украсите на някои от гривните с геометрични мотиви и знаци, а понякога и с животински мотиви, допълнително развиват символиката на тези накити като знаци, привличащи възродителните сили на природата и свързани с култове на земеделието и плодородието. Като цяло комплексът от значения на гривните е многослоен, а за разширяването на тълкуването би могло да помогне и мястото на намирането на самия предмет – в погребение, съкровище или депозит.

Към символиката на препаската и обвързването, към кръга и лунната символика може да се свърже *препаската и коланът*, който пази долната част на тялото – мястото на оплодителните сили.²⁰ С такава символика би могла да бъде свързана и една част от художествените произведения от тази епоха, особено такива, показателни за влияния или по-висок статус. За символиката на отделните части на тялото са запазени не малко сведения в българската фолклорна култура. Обединяването на сведенията от фолклора, сведенията от историческите извори и археологическите

²⁰ Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнее время. Т. I-II, М.-Л., 1950.

артефакти тепърва предстои. Моята работа е само един малък опит за това, като предварително заявявам, че е трудно да се съберат всички категории извори. По-скоро работата ми в следващите глави ще бъде съсредоточена върху изследването на обекта, на неговите особености (форма, украса и стил) и връзките му с другите култури на епохата.

2. Класификация и типология на накитите

Още в началото на работата беше заявено, че няма да се прави класификация и типология на накитите. В българската научна литература има публикации върху тази проблематика, както и направени такива класификации от една или друга отправна точка. Ето защо тук няма да се спираме подробно на този въпрос, а ще посочим, че нашата разработка се ползва от една типология, направена от В. Григоров.²¹ Най-общо накитите се разпределят като накити за главата и накити за тялото. В съответствие са разграничени редица видове накити в едната или другата група, разпределени по типове спрямо формата и техниката.

Обеците са сред най-масово разпространените накити в старобългарската култура. В литературата обикновено ги обозначават с два термина – „обеци” или „наушници”. Тези терминологични разлики са породени от някои функционални и конструктивни особености на накита – обеците обикновено били окачани на ушите, докато наушниците били прикрепвани към покривалото на главата или вплитани в косата. В повечето случаи данните от археологическите паметници не дават сигурна информация за начина, по който тези накити били използвани. Има само отделни примери, за които можем да се смята, че прикрепването е ставало към покривалото на главата. Трябва да се отбележи, че по това време наушниците не се различават по форма, размери, начин на изработка, украса и материал на останалите обеци. Специализираните изследвания за

²¹ Григоров, В. Метални накити от Средновековна България (VII – XI в.), София, 2007.

обеците са малко на брой и в тях е представена само част от известния материал. Атанас Милчев първи прави преглед на няколко широко разпространени типа обеци от Северозападна България и ги разделя на три групи: обеци с отворена халка без украса, „гроздовидни” и „луновидни” обеци.²² Опит за изграждането на по-подробна класификация на обеците от ранносредновековните некрополи в България прави Ж. Въжарова.²³ Обобщаващо изследване на „гроздовидните” обеци, разпространени в българските земи, е представено от О. Миланова.²⁴ *Старобългарските обеци* са обособени според формата, украсата и техниката на изработка в *няколко основни типа*, разделени от своя страна на варианти.²⁵

Първият тип обеци представляват обикновена халка с най-проста форма, в редки случаи с висулка. *Вторият тип* са съставени от халка с „гроздовидна” висулка. Терминът „гроздовидни” обеци е получил широка употреба в специализираната литература. С него обикновено се означават обеците с висулка от гранули с форма, наподобяваща грозд. *Третият тип* обеци са отделени в самостоятелен тип поради съществени морфологични различия – вместо грозд от гранули висулката е профилирана, най-често с две или повече плътни или кухи топчета, наредени по вертикала. *Четвъртият тип* са със сферични висулки. Този тип обеци е добре застъпен в зоната на старобългарската култура. Те се откриват предимно в некрополи от езическия период. *Пети тип* обеци - обхваща една голяма група обеци, чиято долна дъга на кръжилото е с форма, наподобяваща $\frac{1}{2}$ или $\frac{1}{3}$ фаза на луната. Те са сред най-атраktivните средновековни накити. Получават значително разпространение в старобългарската култура през

²² Милчев, А. Ранно-средновековни български накити и кръстове енкалпиони от Северозападна България. - Археология, 1963, 3, 22-37.

²³ Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976.

²⁴ Миланова, О. Гроздовидните обеци и техният ареал на разпространение в българските земи през IX-XI в. - ГНАМ, IX, 1993, 125-134.

²⁵ Григоров, В. Метални накити от Средновековна България (VII – XI в.), София, 2007.

VIII – XI век. Технологично са изработвани по различен начин – чрез леене в едностранен или двустранен калъп или ажурно от споени филигранни нишки и гранули. Освен безспорните естетически качества, на този вид накит навярно били приписвани и по-специални свойства. Известно е, че по формата на луната различни народи гадаели за плодородието или за успеха на военни начинания, а също така отчитали календарни и биологични цикли.

Гривните са другата голяма група метални накити. Истинският им разцвет на носене от старобългарското население настъпва едва с прякото навлизане на византийското културно влияние в края на X – XI век. Обикновено са коментирани в общия контекст на археологическите паметници.²⁶ Особено ценни в това отношение са гривните, открити в затворени комплекси. В старобългарските некрополи гривни се намират само в детски и в женски гробове. Носени са на лявата или дясната ръка или по няколко, поставени и на двете ръце. В некропола при Източната врата в Плиска металните гривни са поставяни по-често на дясната ръка. Досега не са известни случаи на използването на гривни от мъже. При структурирането на типовете гривни като основни белези са изведени формата, техниката на изработка и украсата. За водеща е приета формата и само в отделни случаи типът е означен с характеристиката на украсата или с начина на изработка. Гривните се разглеждат в няколко категории: гривни с отворено кръжило без украса, гривни със стилизирани змийски глави (популярни още от Античността), гривни със закопчалка, гривни от усукана тел – единична, двойна или тройна, гривни с гравирани благопожелателен надпис.

²⁶ За средновековни гривни виж *Сомова, О.* Средновековни гривни от градския археологически музей в Сандански. – ГДА, IV-V, 2000, 357-367; *Чангова, Й.* За стъклените гривни в средновековна България. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 179-188.

Огърлиците са най-широко използваният накит за украса на шията и гърдите. Те са комплектувани от разнообразни по форма и материал мъниста и висулки, нанизани на тънка метална тел или връв. Огърлици, съставени само от метални елементи, се намират сравнително рядко. Обикновено нанизите били съставени от стъклени мъниста, но понякога в тях са добавяли и метални елементи – мъниста, висулки, медальони или монети, които придавали на украшението определен акцент. Металните мъниста са един от основните елементи на огърлицата, изработвани от медни сплави чрез леене или коване, като са оформяни две еднакви половини, споявани надлъжно или напречно. Отделни метални мъниста или цели нанизите са намерени в повечето старобългарски некрополи. Най-широко разпространение получават мънистата с елипсовидна форма, с щампована украса. В старобългарските некрополи често се откриват и мъниста с трилистна форма. Те присъстват в гробове, датирани в VIII – първата половина на IX век. В състава на огърлиците често били добавяни отделни *висулки*. Те не само обогатявали нанизите и засилвали естетическото му въздействие, но в някои случаи може би са служели и като амулети. По форма и украса висулките показват голямо разнообразие и трудно се поддават на обща класификация. Единствено висулките-луници, които са произвеждани серийно, притежават устойчиво повтарящи се белези и оформят хомогенна група. При останалите находки не се наблюдава развитие на стандартизирана и многократно тиражирана схема, която да позволи материалът да бъде обособен в ясно различими типологични групи.

Досега при археологическите разкопки са открити неголям брой *луници*.²⁷ Малка част от тях произхождат от некрополи, а повечето са случайни находки. В езическия некропол Девня-3 в гроб, датиран в края на

²⁷ Йотов, В., Г. Атанасов, Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско, С, 1998, с.120.

VIII – средата на IX век, е намерена една бронзова, силно изрязана сърповидна луница. Лицевата ѝ страна е украсена със зигзаговиден орнамент и малки гранули. Подобни сърповидни луници са известни от крепостите Велики град и Балик. Близки аналогии се срещат също в Босна, в некропола Кещели в Унгария, в Дмитриевския некропол в Украйна и в Грац в Австрия. Посочените примери, някои от които от добре датирани затворени комплекси, определят хронологията на тези луници в периода VIII – X век. Откритите в гробове находки показват, че луниците са носени както самостоятелно, така също и като елемент от огърлицата. Остава обаче въпросът дали луниците са носени само от жени или и от мъже. Във всички известни досега случаи те са намирани в женски гробове. Важна информация за носенето на луници и от мъже се намира в някои сфрагистични паметници. На два анонимни оловни печата на Симеон, отлети преди 913 г., българският владетел е представен с богато украсена огърлица, съставена от няколко перли и три симетрично окачени луници.

В зоната на старобългарската култура са открити сравнително неголям брой *медальони*. Една част от тях произхождат от затворени археологически комплекси, а останалите – случайни находки без сигурни стратиграфски данни. В некропола Кюлевча в детски гроб са намерени няколко медальона с бадемовидна форма, прикачени към огърлица, съставена от метални мъниста. Кръгъл медальон, украсен с шестлистна розета, е открит във Велики Преслав.²⁸ Подобен медальон, но със седемлистна розета, изобразена върху лицевата му страна, а на гърба му връзан равнораменен кръст, е намерен в крепостта Ветрен. Изглежда производството на този вид медальони е било широко разпространено в България през X - XI век. За това свидетелства и откритият каменен калъп за отливане на подобни медальони, открит във Велики Преслав.

²⁸ Дончева, С. Медальони от средновековна България, Фабер, 2007.

От Преслав произхождат два кръгли медальона с изображения на човешка глава. Първият е бронзов, с позлата, халката на горния му край е отчупена. На лицевата страна е гравирани мъжка глава в анфас с мустаци.²⁹ Отгоре на главата има петлистна палмета. Вторият медальон е с подобна изработка – бронз с позлата. На лицевата му страна е изобразена мъжка глава в анфас с островърха брада и мустаци и с животински уши. В горния край е пробита дупка за провиране на връв или верижка. За съжаление и за двете находки липсва стратиграфска информация. Медальони с гравирани човешки глави са познати в ювелирното изкуство на Византия. Такива находки са известни от Горен Козяк в Македония и в Черевци в Сърбия.

Използваните от старобългарското населени огърлици трудно се поддават на единна класификация. От една страна те се характеризират с твърде голямо морфологично и декоративно разнообразие, а от друга невинаги е достатъчно изяснена тяхната функция като накит. За някои предмети липсват сигурни данни дали са носени самостоятелно като медальони или са били части от огърлица. Освен безспорните си естетически качества в представите на средновековния човек огърлицата е имала и по-широко семантично значение – като знак за социална принадлежност. Тя присъствала също и като неотменна част от женския сватбен костюм. Не на последно място огърлицата или части от нея са разглеждани като апотропеи, притежаващи магическо предпазни свойства.

Диадемата е сред накитите с подчертано представителен вид. Освен като украшение в някои случаи диадемата е имала и утилитарно предназначение – да придържа покривалото на главата или косата. Особено разпространение този вид накит получава през античността, когато е използван също и като властова или почетна инсигния. Броят на откритите в средновековна България диадеми е сравнително малък. Възможна причина за малкия брой на металните диадеми е евентуалното

²⁹ *Мавродинов, Н.* Старобългарската култура, С., 1959.

по-широко използване на техните еквиваленти, изработени от нетраен материал – плат или кожа, украсени с везба. Известните от зоната на старобългарската култура диадеми могат типологично и функционално да се обособят в две групи – диадеми-обръчи, съставени от дебела, най-често усукана тел, които служели основно за придържане на покривалото на главата или косата, и диадеми-прочелници, съставени от различен брой декоративни метални плочки, аплотирани към лента от мека тъкан.³⁰

Диадеми-обръчи са изработвани най-често от усукана посребрена или бронзова, рядко желязна тел с обло сечение с дебелина 0,4-0,9 см. Диаметърът на обръча варира между седемнадесет и двадесет и два сантиметра. В някои случаи в краищата са оформяни петлици, които са затваряли кръжилото. Поради простата си форма диадемите-обръчи са могли да се изработват от местни майстори без специални ювелирни умения. Те се откриват в некрополи на обикновеното население, в детски и женски гробове, датирани в IX – първата половина на X век. Диадемите от втората група са съставени от метални плочки, апликирани върху лента от мека тъкан – лен, коприна или кожа. Те украсявали само предната част на главата, поради което са определяни също и с термина „прочелник” – украшение за челото. Метални апликации за украса на главата се откриват рядко и невинаги са в пълен комплект – част от плочките липсват. Това несъмнено се дължи на нетрайната основа, към която са прикрепвани отделните елементи, както и на възможността за преизползването им с друго предназначение. Една диадема-прочелник, датирана в края на X – XI век, произхожда от християнския некропол до Източната порта във Външния град на Плиска. Намерена е на черепа на 2-3 годишно дете. Украшението се състои от три сребърни позлатени и пресовани върху матрица кръгли плочки, между които има четири малки медни плочки, направени по същия начин. Върху лицевата страна на трите големи плочки

³⁰ Григоров, В. Метални накити от Средновековна България (VII – XI в.), София, 2007.

е изобразена осемлъчева вписана розета. От фонда на Националния археологически музей е известна една диадема-прочелник, съставена от девет квадратни плочки с размери 2,45 см и осемнадесет триъгълни плочки с размери 2,9 см на основата и 2,3 см на бедрата. Квадратните плочки са украсени с четири сърцевидни палмети, разположени симетрично, а в средата е поместена осемлистна розета. На триъгълните плочки е представен същият сърцевиден мотив, изпълващ цялото поле. Орнаментът е изработен на матрица – изпъкнал на лицевата страна и вдълбан на opakата. В реконструиран вид прочелникът се е състоял от три реда, като в основата на долния ред са окачени висулки с бадемовидна форма. Броят на елементите, по девет на ред, предполага, че прочелникът е намерен и предаден в музея в пълен набор, без липсващи части. Пришити една до друга, плочките образуват украсена ивица с дължина 28-30 см и ширина 4,0 см, с висулките – около 7,5-8 см. Поставен на главата, прочелникът е покривал цялото чело и слепоочията, а висулките са падали под нивото на очите. От Националния исторически музей в град София са известни още две, напълно идентични диадеми. Те повтарят същата схема – три реда пластини в средата с ромбове, а в краищата с триъгълници, украсени със сърцевидни палмети. На долния ред на триъгълните плочки са прикачени по три бадемовидни висулки. От Македония е известна друга подобна диадема. Тя е открита в некропола Кръстеви, близо до крепостта Просек. Диадемата е намерена поставена върху черепа на млада жена. Съставен е от три реда тънки сребърни плочи – в средата ромбове, в краищата равнобедрени триъгълници. Без да е напълно идентична, но близка в типологично отношение, е и една луксозна златна диадема, намерена при разкопки в околностите на село Св. Петър, Видинско. Тя се състои от триъгълни плочки, свързани чрез шарнир. Плочките от горния ред са украсени с релефно изображение на лъв. На долния ред в рамка е

изобразен релефно дракон с две извивки на тялото, а в основата на триъгълниците са окачени по пет висулки с бадемовидна форма.

От всички известни от зоната на старобългарската култура находки най-люксовият паметник са петте декоративни плочки от Преславското съкровище.³¹ Те са изработени от тънки златни листове, всяка с арковидна форма, с размери 5,4 x 4,4 см, украсени с разноцветни емайли. Върху централната плоча е представена една от най-разпространените сцени в средновековното изкуство „Възнесението на Александър Македонски на небето”. Втората двойка плочки представят сенмурви (кучета-птици). На следващите две плочки са представени грифони в профил, в ход надясно. Животните са застанали на четирите си лапи в тържествена поза, с вдигнати нагоре и завити напред крила. На едната плочка грифонът е лъвоглав, с масивна глава и къса шия. На другата плочка грифонът е орелоглав, главата му е масивна, лъвската опашка е вдиганата нагоре и завършва с животинска глава. Декоративните плочки от Преславското съкровище са един от върховете на ювелирното изкуство. Майсторът, изработил мотивите върху тях, е владеел до съвършенство сложната техника на многоцветния преградъчен емайл. Отделните части от тялото на животните са гъсто декорирани с растителни и геометрични елементи. Не е достатъчно сигурно изяснена функцията на петте декоративни плочки. Една от възможностите е те да са били апликирани върху лента, украсяваща главата, т. е. да са елементи от диадема-прочелник. В предложената от Тотьо Тотев реконструкция в първоначалния си вид преславската диадема е била съставена от седем елемента, наредени един до друг, те са украсявали лента с дължина около тридесет и един сантиметра. Изобразените сенмурви с ход наляво и съответно надясно показват, че при подредбата на плочките е спазван принципът на огледалната симетрия. Това доближава диадемата до източните

³¹ *Тотев, Т.* Преславското златно съкровище. С., 1981.

орнаментални схеми, където мотивите са разполагани в осева композиция от редуващи се встрани от главния сюжет животински образи по двойки.

Въпреки малкия си брой диадемите били важен елемент от украсата на старобългарското население. Простите диадеми-обръчи са характерни за по-ниските социални слоеве. Откриват се в гробове на млади жени и деца. Тези диадеми обхващали цялата глава и освен за украса вероятно служели за придържане на покривалото на главите и косите. Втората група диадеми са съставени от плочки, апликирани към лента от мека тъкан. Някои от находките са луксозни, с голяма художествена стойност и представят високото ниво на ювелирно изкуство. Независимо дали те имат местен или вносен произход, присъствието на такива образци в зоната на старобългарската култура неминуемо е оказало влияние при формирането на модните и естетически възприятия на българския елит, а оттук и на самото местно производство. Имайки предвид особената семантична натовареност на накита, може да се предположи, че диадемите са използвани само при определени обредни действия и са тясно свързани с женската сватбена носия. Освен като сватбено украшение в елитарното културно пространство на християнския свят диадемата е изпълнявала функцията на най-висша инсигния на властта и е един от основните знаци на българските владетели след покръстването.

3. Сравнение на стиловите особености на накитите от Първото българско царство с културните традиции на народите от епохата на ранното Средновековие

Едни от най-ранните примери на наките от старобългарската култура идват от съкровището от Малая Перещчепина.³² Според направената реконструкция една част от накитите са принадлежали на владетеля и

³² *Въжарова, Ж. Н.* Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.

изпълняват функцията на инсигнии, а друга част се свързват с женските украси. Торквата и гривната показват различен произход на техниките и инспирацията на украсата от огърлицата, направена от византийски монети с допълнителна обработка при инкрустацията на камъните. Те намират паралели в множество произведения както на изкуството на германските народи на Преселението, така и на изкуството на Степите от епохата на Първи тюркски хаганат.³³

Други примери, посочващи пътищата на инспирация за майсторите, сътворили женските накити от съкровището, идват от византийското изкуство. Такава е например гривна, изработена в техниката „опус интеразилре“ и кабошони, от втората половина на IV век. Друга гривна показва произхода на формата на гривната от Малая Перещчепина в по-ранни образци, както и техническите модели за изработването. Въпреки че гривната от Дъмбартън Оукс, Вашингтон, е в ажурната техника и наподобява „опус интеразилре“³⁴, докато тази от Малая Перещчепина е от изчукан златен лист, сравнението очевидно показва техните прилики. Друга византийска гривна от Метрополитън музей, Ню Йорк, датирана 500-700 г., малко по-късно от тази гривна, също може да послужи като сравнение за техническите достижения, формата и стила на произведенията от ранновизантийската епоха, от които са черпели народите на Преселението.

Като паралел на т. нар. огърлица от монети могат да послужат огърлицата от Каравас (или още поясът) от 583 г., съхранявана в Метрополитън музей. Другите огърлици (пояси) от византийския ареал са поясът от Съкровището от Кирения (Кипър) от края на VI в. и брачен пояс

³³ Плетнева, С.А. Хазарские проблемы в археологии. - СА 1990, No 2, 77-91.

³⁴ За сравнения вж цитираните в: *Minaeva, O. On the Social Status of Some Gold Finds Dated to the 4th-7th Centuries from Today's Bulgarian Lands* - електронен архив на НБУ, <http://archaeology-knigi.com/1098>, проверено на 20.04.2010.

от края на VI в. от Дъмбартън Оукс.³⁵ Всичко това идва да ни подсказе и може би функцията на т. нар. огърлица от Малая Перешчепина, използвана може би за брачен ритуал.

С идването на Балканите сякаш се прекъсват преките контакти между българи и византийци и традициите на византийската ювелирна пластика, повлияла и на изкуството на народите на Преселението. Докато при примерите, принадлежащи към комплекса на военския коланен накит, връзките с аварското изкуство и оттам влиянието на Византия и върху аварите, и върху българите през езическата епоха е неоспоримо, то в женския накит се виждат по-малко успоредици с аварските примери. Много важен паралел между двете култури обаче са “пирамидалните” обеци, които имат връзка с целия ареал на Източното Причерноморие и Степите и византийското влияние в тях.³⁶

След идването на българите на Балканите и съвместния живот със славянското население в женския накит се налагат повече тенденции, характерни за славянския женски накит. Една голяма част от накитите са разпространени по целите Балкани – в земите на днешна Албания, Македония, Сърбия, Моравия и в земите на хазарския хаганат, заел голяма част от останалата свободна след оттеглянето на българите територия, позната като Салтово-Маяцка култура.³⁷ Такива са най-разпространените обеци от Първи тип с обикновена халка в няколото варианта.

Обеците от Втори тип с гроздовидна заемат друга голяма част от разпространените образци по българските земи. Въпросът за попадането на простите „гроздовидни” обеци в старобългарската култура на Долен Дунав

³⁵ *Kantorowicz, E. H.* The Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection, - *Dumbarton Oaks Papers*, 14, 1960, 1-16, fig. 1.

³⁶ *Bona, I.* A Szegvar-sapoldali lovassir. Adatok a korai avar temetkezési szokhasokhoz (Das Reitergrab von Szegvar-Sapoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten) - *ArchErt* 106/1, 1979, Abb. 2-5.

³⁷ Виж *Култури степен Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма)*. Тезиси докладов III Международной археологической конференции 14-18 марта 2000 г. Самара, 2000; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. М., 1982.

засега няма категоричен отговор.³⁸ Възможно е прабългарите да са възприели този „византийски” тип обеци още в прародината си, за което подсказват находките от Дагестан, Крим и Пастирското градище. Предвид широко разпространение на този тип обеци в Аварския хаганат, не може да се изключи възможността те да се разпространяват сред старобългарското население в резултат на пряко аварско влияние. Важно е да се отбележи, че най-голяма е тяхната концентрация в Южна Влахия, в некрополите Изворул, Султана, Чирноги и Обършия Ноуа, които се намират в непосредствена близост до основните зони на разпространение на аварската култура. На този факт обръща внимание Б. Съоке, като го приписва на аварската традиция, която след разгрома на хаганата в началото на IX век се запазва най-продължително в източните му области. От всичко това може да се допусне, че простите „гроздовидни” обеци получават значително разпространение на Долен Дунав едва в края на VIII и в началото на IX век, вероятно във връзка с разгрома на Аварския хаганат, а проникването на този тип обеци е резултат именно от настаняването на такова „външно” население. Едва ли е случайно, че на юг от Дунав броят на откритите обеци е значително по-малък от този на север. От Дивдядово и Плиска обаче произхождат някои от най-люксовите екземпляри.

Обеците от Преславското златно съкровище поставят различни проблеми във връзка с произхода, хронологията и разпространението на образците, наред с определяне на техните паралели по отношение на мотивите и стила. На първо място обеците с клетъчен емайл имат явно византийски произход на формата, наред с използването на техниката на клетъчен емайл. Няколко примера от Британски музей и от други колекции доказват връзката им с византийския клетъчен емайл от X век.

³⁸ Джамбов, Х. Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско. – ИАИ, XXXIII, 1972, 291-297

Същевременно обаче друг пример показва битуването на произведението в ислямска среда, както личи от надписа на обещата от о-в Крит от колекцията на Хелен Стататос. Следователно този вид обещата не е присъщ само на византийската култура, той е срещан и в ранноислямското изкуство, което дава основание да се говори за сложното място на пресечна точка на съкровището.³⁹ Освен това според сведения на изследователите типът на формата е познат от екземпляри, в които на медальона над луницата е бил изобразен портрет на Йоан Цимисхи, съдейки по надпис на обещата. Това определено показва късното разпространение на този модел и подсказва възможно по-късно заравяне на Преславското съкровище от самия край на столицата Преслав.

Другата форма на наушници от Преславското златно съкровище също показва нагледно проблемите, свързани с произхода, разпространението и влиянията в т. нар. „славянски тип” обещи. Този тип, в който зърното е от филигран и е кухо, представлява една немалка част от накитите, разпространени във Велика Моравия, Киевская Рус и на север в Балтика и Скандинавия.⁴⁰ Въпросът за първенството на този вид, както и на вида от типа „Темпелхоф” тепърва предстои да се уточнява. Трябва внимателно да се правят заключенията относно етническия произход и разпространението, тъй като много от тях са намерени далеч извън пределите на обичайното им количествено разпространение.

Един от най-късните за Първото българско царство типове продължава да се развива и достига връх през XI-XII в. В основата на този тип е зърното, направено с гранулация. Показателно в това отношение пак е преславското златно съкровище. Примерът от Преславското съкровище и

³⁹ Джамбов, И. Средновековни накити от Хисар (X-XI в.) – Археология, XIX, 1977, 3, 56-59.

⁴⁰ Минаева, О. Преславското златно съкровище: пресечна точка на Изтока и Запада в края на първото хилядолетие сл. Хр. - електронен научен архив на НБУ, <http://archaeology-knigi.com/1098>, проверено на 20.04.2010.

обеца от София са едни от ранните примери от X-XI век. По-късно този тип става много популярен в Киевска Русь и в Скандинавия, което на свой ред отново доказва връзките на изкуството на Първото българско царство с Източноевропейските степи и пресечната точка, в която се намира Преславското златно съкровище.⁴¹ Наред с това паралелите в развитието на ранноислямските обеци от XI-XII в. показват общата мода в развитието на ювелирството и използването на „старите“ техники на филигран и гранулацията.

Подобни проблеми за връзките и взаимовлиянията между византийското и ислямското изкуство и голямото им значение за развитието на отделни форми в накитите на редица народи, с които те са в контакт, като славяните от Моравия, славяните от Киевска Русь, българите и другите народи на Балканите, народите на Балтика и Скандинавия се вижда в разпространението на т. нар. „славянска луница“, като част от колието. Може би най-близо до българските примери стои пример от Старе Место, Велика Моравия от IX в.⁴² Същевременно много произведения на ислямската металопластика стоят твърде близо до славянската луница, особено що се отнася до формата и използването на гранулацията и образуването на орнаменти чрез нея.⁴³

Друг интересен пример за взаимодействие между културните традиции ни дава използването на клетъчния емайл и при другите произведения на старобългарския женски накит от Първото царство. Общоприето е мнението, че диадемата от Преслав е свързана с женското официално облекло на царското семейство в Преслав.⁴⁴ За това дават основание и сравненията с няколкото древноруски „диадеми“, една от

⁴¹ *Duczko, W.* Birka V: The Filigree and Granulation Work. KVHAA: Stockholm 1985.

⁴² Пак там, цит съч.

⁴³ *Duczko, W.* Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden, 2004.

⁴⁴ *Jenkins, M.* Fatimid Jewelry. Its subtypes and Influences. – *Ars Orientalis*, 18, 1988; *Ward, R.* Islamic Metalwork. The British Museum Press, 1993.

които е също с централна плочка със сюжет „Полетът на Александър Македонски“. В древноруската металопластика има няколко такива диадеми, които мнозинството изследователи свързват с украсата на женското облекло.⁴⁵ Все пак, имайки пред вид сюжета на сцената „Полетът на Александър Македонски“, който се свързва с героическата символика и „възнесението“ на героите, с които може да се идентифицира вождът, владетелят, диадемата може да има и друга символика. Даже по-логично е тя да бъде свързвана с княжеска инсигния, тъй като се знае, че кесарската титла се е придружавала от диадема. Новоприетите в лоното на Православната църква царе от България и Киевская Русь вероятно са имали и такъв вид инсигния в инвентара на инсигниите си. Знае се още, че царската корона от типа „стема“ е неръкотворна, и се отчита в изворите като грешка даването на титла и корона от византийския император на новопокръстените владетели.⁴⁶ Така че в този случай може да се приеме с известно съображение включването на повечето автори на диадемата към женските царски инсигнии, които Мария, внучката на Тодор Лакапин, е донесла със себе си в българския двор. Според П. Георгиев конструктивно диадемата стои най-близо до кесарската корона, описвана от византийските автори като шапка без кръст и пропендули, но със златотъкана лента, която за разлика от императорската стема не образува цялостен кръг около главата, а е украсявала само челото.⁴⁷ Към владетелски инсигнии атрибуира диадемата и О. Минаева.⁴⁸

⁴⁵ *Атанасов, Г.* За произхода, предназначението и принадлежността на накитите от преславското съкровище от X в. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник посветен на проф. д. и. н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 147-166; *Atanasov, G.* On the Origin, Function and the Owner of the Adornments of the Preslav Treasure From the 10-th Century. – *Archaeologia Bulgarica*, 3, 1999, 81-94.

⁴⁶ *Бочаров, Г. Н.* Художественный металл Древней Руси. М., 1984, 58-59.

⁴⁷ *Атанасов, Г.* Ранносредновековни оловни медалиона от североизточните български земи. – *Нумизматика*, XX, 1988, 2, 21-22; Същият, За инсигниите на владетелите от първото българско царство. – В: Плиска-Преслав, 6, 1993, 132; *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985; *Ritter, H.-W.*

Същото твърдение за принадлежност към женски комплект накити може да се оспорва и по отношение на Преславската златна огърлица. В повечето случаи тя се третира като принадлежаща на женското облекло и като собственост вероятно на жена от дворцовия елит на Преслав, донесена пак най-вероятно от Мария. Много ясно се вижда, че неин паралел по отношение на техниката е гривната от Солун, което ясно показва и вероятно работилница или най-малкото модели за нейната изработка.⁴⁹ Но ако се имат пред вид някои данни от сфрагистиката, където цар Симеон се вижда с подобна огърлица (върху анонимен печат),⁵⁰ наред с някои изображения на средновековни владетели в ръкописната илюстрация, където те са показани с тежки огърлици (като продължение на римската традиция на носенето на огърлица с медальон), може също да се предположи, че тя би могла да бъде интерпретирана и като владетелска инсигния.

Всички тези разсъждения не намаляват значението на стойността на художествените произведения на емайла от епохата на Преславската цивилизация. Напротив, те се свързват до голяма степен не само с византийското изкуство, а и с произведения, изиграли своята функция както в контекста на западноевропейското изкуство от епохата, така и в контекста на средновековното изкуство на Киевская Русь, където произведенията на емайла продължават своето развитие в последвалата епоха на XI-XII в.⁵¹ Трябва още да се отбележи и паралелизмът между емайловата украса и т. нар. „византийски цветен стил“, в който са

Diadem und Königsherrschaft, München, Berlin, 1965, 125-127; Schramm, P.E. Herrschaftszeichen und Staatsymbolik. I-III, Stuttgart, 1956-59.

⁴⁸ Георгиев, П. Диадемата от Преславското златно съкровище. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1966, 78-84.

⁴⁹ Минаева, О. Преславското златно съкровище: пресечна точка на Изтока и Запада в края на първото хилядолетие сл. Хр. - електронен научен архив на НБУ, <http://archaeology-knigi.com/1098>, проверено на 20.04.2010.

⁵⁰ Coche de la Ferte, E. Bijoux byzantines de Chios, de Crete, de Salonique. In collection Helene Stathatos, Limoge, 1957, fig.5, pl. II.

⁵¹ Юрукова, Й. Вл. Пенчев, Български средновековни монети и печати. С., 1992.

изпълнени илюстрациите на редица книжовни реликви, пазещи за нас първите произведения на Преславската книжовна школа, достигнали чрез техните руски преписи.⁵² Това е още едно доказателство за ролята на Преславската цивилизация като пресечна точка на културите на Изтока и Запада през Ранното средновековие и за ролята на двора в усвояването и предаването на идеите, мотивите и стиловите тенденции в изкуството.⁵³

В заключение, разгледаните накити доказват големия дял, който те заемат в цялостната художествена продукция през епохата на Първото българско царство. Въпреки малкото данни, с които разполагаме, има възможност да приемем, че носенето им има сакрална функция, която освен с потропейната охранителна символика се свързва и с представите за тялото като микрокосмос и зоните му в съответствие с устройството и йерархията на макрокосмоса. Развитието на производството на накити по днешните български земи и тяхната употреба следва общите тенденции в преходната епоха към Средновековие. Като цяло, тъй като накитите имат дълготрайна и до известна степен „консервативна” традиция, те не могат да бъдат разделени като накити, които се използват в езическата епоха, и такива, характерни за християнската епоха. Напротив, някои от тенденциите на VI-VII в. продължават и по-късно, а някои от тенденциите, които се проявяват през IX-X в., имат своя генезис през по-ранна епоха на VIII в. Въпреки това могат да се направят известни заключения, които са валидни за повечето от разгледаните типове и видове накити.

Българските женски накити през езическата епоха имат развитие и разпространение на целите Балкани, в страни като Албания, Сърбия, Гърция и Македония. Те се свързват с разпространението на славянско

⁵² *Соловьева, Г.Ф.* Семилучевые высочные кольца. – В: Николаева, Т.В. Древняя Русь и славяне. М., Наука, 1978.,171-178; *Сабурова, М. А.* Женский головной убор у славян – СА, 1974(2), 85-97.

⁵³ *Grabar, A.* Les succes des arts orientaux a la cour byzantine sous les Macedoniens - In: L'art de la fin de l'antiquite et du Moyen Age, Paris, vol 1, 1968, 272-288.

население по тези земи. От друга страна, по същото време славянското население в Средна Европа влиза в контакт с аварите и една голяма част от произведенията през този период от Средна Европа също показват подобна стилистика. Като цяло тенденциите на този период се изживяват, а в тази среда се раждат други, които по-нататък ще дадат своите върхове, каквото е например изкуството на Велика Моравия и паралелните на този стил примери по нашите земи в техниката на гранулацията и филигран. Трудно могат да се направят категорични изводи за йерархията на използваните произведения, тъй като формите и украсите на накитите съществуват и във варианти на по-скъп метал, и във вариант от обикновен метал. Все пак има значение също и мястото на намиране. Образците от некрополите показват по-обикновена, но масова практика, докато повечето елитни образци са намерени в градска среда, без контекст или сред разрушени работилници или в помещения, определяни като търговски.

Произведенията от християнската култура на Преслав показват силна зависимост от византийски образци, особено що се отнася до елитарното дворцово изкуство. От друга страна, част от произведенията говорят за собствени предпочитания и към други източници на инспирация, каквито виждаме в изкуството на маджарите и в изкуството на Киевска Русь. Тези нагласи към модели и техники от Изтока говорят за все още неналожилата се християнска догматика и стилово-пластически изисквания към образа, за паралелно съществуване на множество пластове от нови и неизживени традиции. Стремещът към съизмерването на Преславското изкуство с най-високите достижения на Средновековието дава основание с право да се приеме определението за „златен век” и за X век като „златен” по отношение на развитието на българския накит. Още повече, че Преславското златно съкровище се нарежда сред малкото запазени

съкровища на епохата, наред с това на принцеса Агнес⁵⁴ от малко по-късно време.

Списък на илюстрациите:

1. Обаца от музея в Силистра, VIII-IX в.
2. Обаци от Варненски археологически музей, IX-X в.
3. Обаца от Преславското златно съкровище.

1. Обаца от музея в Силистра, VIII-IX в.

2. Обаци от АМ Варна, IX-X в.

3. Обаца от Преславското златно съкровище.

⁵⁴ Schulze-Dörrlamm, M. Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes, Thorbecke, 1991.